BRUNO SNELL, **Szenen aus griechischen Dramen**. Berlin 1971 (W. de Gruyter & Co.). Σελ. X+210, DM 19.80.

Ὁ καθηγητὴς Br. Snell, ἐκδότης τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Βακχυλίδου εἰς τὴν σειρὰν Teubner, συγγραφεὺς πλείστων ἔργων καὶ ἐκδότης τοῦ Λεξικοῦ τοῦ «Πρωίμου Ἑλληνικοῦ Ἔπους», εἶναι γνωστὸς εἰς τοὺς ὁμοτέχνους του διὰ τὴν ὀξύτητα τοῦ πνεύματος, τὴν ἐπιστημονικὴν ὑπευθυνότητα καὶ τὸ ἰδιαίτερον γλωσσικὸν καὶ ἑρμηνευτικὸν αἰσθητήριον. Μὲ σαφῆ πάντοτε διατύπωσιν καὶ βαθυτάτην σκέψιν, μὲ ἐξαντλητικὴν ἀνίχνευσιν καὶ αὐστηρὰν μέθοδον, παρουσιάζει τὰ φιλολογικὰ καὶ ἄλλα προβλήματα κατὰ τρόπον, ποὺ κατακτᾷ ἀπ' ἀρχῆς τὸν ἀναγνώστην [1].

Τὸ ὑπὸ κρίσιν νέον ἔργον τοῦ Snell εἶναι μία ἁρμονικὴ σύνθεσις ἐρευνῶν, ἀναφερομένων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου δράματος, περιέχει δὲ τὰς «*Sather Lectures 1964*»—μαθήματα, τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφεὺς ἔκαμε, προσκληθείς, εἰς τὸ Department of Classics τοῦ University of Galifornia, Berkeley—καὶ τὰς «*Londoner Vorlesungen*», δηλαδὴ πανεπιστημιακὰς παραδόσεις τοῦ συγγρ. εἰς τὸ Institut of Classical Studies τοῦ Λονδίνου, τὸ ἔτος 1966. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν (Sather Lectures) ἀνήκουν: I. Achill bei Aischylos, II. Leidenschaft und Erkenntnis, III. Vita activa und Vita contemplativa in Euripides' Antiope, IV. Ein einzigartiges Satyrspiel, Pythons «Agen». Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν (Londoner Vorlesungen) ἀνήκουν: I. Astydamas' Hektor, II. Agathon, Chairemon, III. Ezechiels Moses - Drama. Ἓν τελευταῖον τμῆμα, ἐν εἴδει ἐπιμέτρου (Anhang), παρουσιάζει ἐρεύνας τοῦ συγγρ. εἰς τὸν Φλωρεντινὸν πάπυρον, τὸν περιέχοντα τοὺς «Μυρμιδόνας» τοῦ Αἰσχύλου (Der Florentiner Papyrus mit Aischylos' Myrmidonen), καὶ εἰς τὴν «Μήδειαν» τοῦ Νεόφρονος (Neophrons Medea). Ὀνόματα, πράγματα καὶ λέξεις περιέχονται εἰς κοινὸν πίνακα, εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου.

***

Ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ ποικίλον περιεχόμενον τοῦ βιβλίου δημιουργεῖ μίαν ἐντύπωσιν ἐλλείψεως συνοχῆς: διάφορα θέματα, διάφοροι ποιηταί, διάφοροι ἐποχαί, ποικίλα προβλήματα. Προσεκτικὴ ὅμως ἀνάγνωσις τοῦ ἔργου ἀποδεικνύει τὴν πρώτην ἐντύπωσιν ψευδῆ. Διότι διαπιστώνει ὁ ἀναγνώστης μὲ θαυμασμόν, ὅτι δὲν εἶναι μόνον ἡ κοινὴ περιοχὴ (ἀρχαῖον δρᾶμα), ποὺ συνέχει τὸ ὅλον ἔργον, ἀλλὰ καὶ ἡ αὐστηρὰ δομή, ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωσις, ἡ ἐπίμονος διατήρησις τῶν κεντρικῶν γραμμῶν, αἱ συχναὶ ἀναφοραὶ διαδοχικῶς τῆς κάθε ἐργασίας εἰς τὰ προηγούμενα, τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα συνδετικὰ νήματα καὶ ἡ συνέπεια εἰς

1) Ὑπενθυμίζω ἐνταῦθα δύο καταπληκτικὰ—κλασσικὰ ἤδη—ἔργα τοῦ Snell, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἄμεσον συγγένειαν μὲ τὸ παρουσιαζόμενον σήμερον βιβλίον. Ταῦτα εἶναι: 1) Die Entdeckung des Geistes, Hamburg 1955³ καὶ 2) Dichtung und Gesellschaft. Studien zum Eifluss der Dichter auf das soziale Denken und Verhalten im alten Griechenland, Hamburg 1965.

τὴν ἐρευνητικὴν πορείαν, συνδυαζομένη μὲ αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν μέθοδον. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ διὰ τὸν εἰδικὸν ἐπιστήμονα ὡρισμένα θέματα τοῦ βιβλίου φαίνονται κάπως ξένα (ἢ ἄγνωστα). Ὁ Snell, ὅμως, ἐρευνῶν εἰδικὰ θέματα καὶ ὁδηγῶν τὸν ἀναγνώστην πράγματι εἰς ἐλάχιστα γνωστὰς περιοχάς, συνάπτει ὁλόκληρον τὴν τεραστίαν θεματολογίαν τοῦ ἀρχαίου δράματος εἰς μίαν ἑνότητα, ἡ ὁποία ἐξετάζεται μέχρι τέλους μετὰ πρωτοφανοῦς φιλολογικῆς συνεπείας. Οἱ μεγάλοι τραγικοὶ ποιηταὶ συμπεριλαμβάνονται καὶ συμπλέκονται εἰς τὸν γενναῖον προβληματισμὸν τοῦ ἐρευνητοῦ. Ὁ Ὅμηρος καὶ οἱ λυρικοὶ ποιηταί, οἱ Λατῖνοι καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι ποιηταὶ χρησιμοποιοῦνται συνεχῶς εἰς τὸ πλούσιον αὐτὸ βιβλίον.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφ. «Achill bei Aischylos» (ὁ Ἀχιλλεὺς παρ' Αἰσχύλῳ, σελ. 1—24) ἑρμηνεύεται ὁ ὁμηρικὸς ἥρως εἰς τὴν τραγῳδίαν τοῦ Αἰσχύλου. Διότι φαίνεται, ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς ἐχρησιμοποιήθη ὡς τραγικὸν πρόσωπον μόνον εἰς ἔργον τοῦ Αἰσχύλου. Ἡ σχετικὴ τριλογία (ἢ τραγῳδία) δὲν ἐσώθη, γνωρίζομεν ὅμως περὶ αὐτῆς ἀπὸ ἀρχαίας πληροφορίας, ἀπὸ τὸν λατῖνον ποιητὴν Ἄκκιον—ὁ ὁποῖος διεσκεύασε τὴν αἰσχύλειον τραγῳδίαν—καὶ ἀπὸ παπυρικὰ ἀποσπάσματα τῶν τελευταίων ἐτῶν (τὸ σπουδαιότερον εἶναι τὸ ἀπ. 225 Mette, ποὺ ἐδημοσίευσαν οἱ Norsa-Vitelli). Βεβαίως ἡ τραγικότης τοῦ ἥρωος εἶναι δεδομένη ἤδη εἰς τὸ ἔπος, νομίζομεν δέ, ὅτι ἡ φύσις τοῦ ἥρωος, ὅπως παρουσιάζεται εἰς τὴν Ἰλιάδα, κυρίως δὲ ἡ συνειδητὴ παραδοχὴ τοῦ προώρου θανάτου καὶ ἡ πλήρης ἐπίγνωσις τοῦ θανάτου, τὸν ὁποῖον ὁ Ἀχιλλεὺς δὲν προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγῃ, καθιστοῦν τὸν υἱὸν τῆς Θέτιδος ἤδη εἰς τὸ ἔπος τραγικὸν πρόσωπον. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἥρωας τοῦ ἔπους ὁ Ἀχιλλεὺς εἶναι ὁ πλέον ἀνθρώπινος, ἑπομένως ὁ πλέον δυστυχής. Ἡ σύνδεσίς του ἀπ' ἀρχῆς μὲ τὴν μοῖραν τοῦ θανάτου, ἡ δυνατότης ἐπιλογῆς μεταξὺ προώρου καὶ ἐνδόξου θανάτου ἀφ' ἑνὸς καὶ μακροῦ καὶ ἀδόξου βίου ἀφ' ἑτέρου, ἡ ἀποφασιστικὴ τοποθέτησίς του εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ θανάτου, ἡ ἐπίμονος ἀποχή του ἀπὸ τὴν μάχην, τὸ ἀνθρώπινον πάθος του—ὅλα διοχετεύουν τὰ βασικὰ στοιχεῖα, διὰ νὰ μεταφυτευθῇ ὁ ἤδη τραγικὸς ἥρως ἀπὸ τοῦ ἔπους εἰς τὴν τραγῳδίαν [1].

Τὸ νέον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ διαπιστώσωμεν παρ' Αἰσχύλῳ, εἶναι, ὅτι ὁ γέρων Φοῖνιξ πληροφορεῖ τὸν Ἀχιλλέα, ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ τὸν θανατώσουν διὰ λιθοβολισμοῦ, ἂν δὲν ἐπανέλθῃ εἰς τὸν πόλεμον. Κατὰ περίεργον τρόπον (ἴσως ὅμως ὄχι καὶ τόσον περίεργον!) ἡ ἀπειλὴ αὐτὴ πρὸς τὸν Ἀχιλλέα δρᾷ ἀνασταλτικῶς καὶ φέρει ἀντίθετα ἀποτελέσματα, ἐξυπηρετεῖ δὲ τὴν δραματικὴν ἐξέλιξιν κατὰ τοῦτο, ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς ἀρνεῖται, τελειωτικῶς πλέον, νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν μάχην, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ ἥρως νὰ ὑποκύψῃ εἰς τοιαύτην πίεσιν. Σημειώνομεν ἐδῶ, ὅτι τὸ στοιχεῖον αὐτὸ ἔχει ἀσφαλῶς ἐπικὴν καταγωγήν. Ὁ Αἰσχύλος ὅμως προσδίδει, διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ, εἰς τὸν ἥρωα μίαν πρόσθετον μοῖραν.

---

1) Βλ. καὶ Α. Δ. Σκιαδᾶ, Ἀπὸ τὴν ποίησιν τοῦ Ὁμήρου. Ἐπικὴ ἀφήγησις καὶ ἀνθρωπίνη μοῖρα, Ἀθῆναι 1969.

Τὴν διαφορὰν μεταξὺ Αἰσχύλου καὶ Ὁμήρου ὡς πρὸς τὸ μοτίβον τοῦ λιθοβολισμοῦ (πβ. λ.χ. Γ 56) δεικνύει ὡραιότατα ὁ Snell (5 κ.ἑ.), ὁ ὁποῖος ἐξετάζει λεπτομερέστατα (10 κ.ἑ.) καὶ ἓν ἄλλο βασικὸν στοιχεῖον ὑψίστης σημασίας—ὄχι μόνον εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Αἰσχύλου ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἄλλην ποίησιν: τὸ στοιχεῖον αὐτὸ εἶναι ἡ «*αἰδώς*». Οἱ συσχετισμοὶ καὶ οἱ παραλληλισμοί, οἱ ὁποῖοι ἐκτείνονται ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τῆς τραγῳδίας (διὰ τῆς λυρικῆς ποιήσεως), δεικνύουν διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν τὴν δεξιοτεχνίαν καὶ τὴν ἄνεσιν, μὲ τὴν ὁποίαν κινεῖται ὁ συγγρ. εἰς τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν.

Τὸ δεύτερον κεφ. «Leidenschaft und Erkenntnis» (σελ. 25 κ.ἑ.) ἔχει δύο ὑποδιαιρέσεις: a) Phaidra im ersten Hippolytos (25–51) καὶ b) Medea und Phaidra im zweiten Hippolytos (51—75) καὶ κατ' οὐσίαν εἶναι ἑρμηνεία τῆς εὐριπιδείου τραγικῆς τέχνης μὲ πλείστας προεκτάσεις. Δύο γυναικεῖαι μορφαί, βαθύτατα τραγικαὶ καὶ πολὺ ἀνθρώπιναι, ἡ Φαίδρα καὶ ἡ Μήδεια, συζευγνύονται εἰς τὴν θεώρησιν τοῦ πάθους (Leidenschaft) καὶ τῆς συνειδητῆς γνώσεως (Erkenntnis). Ἡ πρώτη ἐξετάζεται καὶ εἰς τὰς δύο μορφὰς τῆς τραγῳδίας «Ἱππόλυτος» (δηλαδή: εἰς τὸν «*Ἱππόλυτον καλυπτόμενον*» καὶ εἰς τὸν «*Ἱππόλυτον στεφανοφόρον*» ἢ «*στεφανηφόρον*»), ἡ δευτέρα εἰς τὴν ὁμώνυμον τραγῳδίαν. Τὸ πάθος εἶναι ὁ κοινὸς δρόμος ἀμφοτέρων πρὸς τὴν τραγικὴν παγίδευσιν. Τὸ βαθύτατον νόημα τῶν δύο αὐτῶν ὑπάρξεων ἐκφράζεται εἰς τὰ λόγια τῆς Φαίδρας—ποὺ ἐκφράζουν κατ' οὐσίαν καὶ τοῦ Εὐριπίδου μίαν ἀγχώδη ἀπορίαν—, τὰ ὁποῖα συνοψίζουν τὴν ὀδυνηρὰν στάσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ ἀνθρωπίνου βίου: «Νύχτες πολλές». λέγει ἡ Φαίδρα, «συλλογίστηκα, γιὰ ποιὰ αἰτία καταστρέφεται (πῶς γίνεται καὶ ναυαγεῖ) ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων» (Ἱππόλ. 375/6: «*ἤδη ποτ' ἄλλης νυκτὸς ἐν μακρῷ χρόνῳ | θνητῶν ἐφρόντισ' ᾗ διέφθαρται βίος*»).

Ὁ συγγρ. ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ προβλήματα καθαρῶς φιλολογικά. Ὡς γνωστόν, ὁ καλούμενος «πρῶτος Ἱππόλυτος» δὲν ἔχει σωθῆ. Βοηθεῖ ὅμως εἰς τὴν ἀνασύνθεσιν τοῦ δράματος κυρίως ἡ τραγῳδία «Φαίδρα» τοῦ Σενέκα, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τὸ εὐριπίδειον πρότυπον. Τὸ θέμα βεβαίως δὲν εἶναι ἁπλοῦν, οἱ δὲ φιλόλογοι γνωρίζουν, τί προβλήματα ἀντιμετωπίζει ἡ ἔρευνα [1]. Ὁ Snell ἐπαναφέρει τὸ θέμα εἰς τὴν βάσιν του, ἀποδεικνύων, ὅτι ἡ «*ἀμηχανία*», ποὺ χαρακτηρίζει τόσον ἐντόνως τὴν Φαίδραν τοῦ Σενέκα, προέρχεται κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὸν Εὐριπίδην. Ὅ,τι παρουσιάζεται καὶ διαδραματίζεται εἰς τὴν ψυχὴν τῆς Φαίδρας τοῦ Σενέκα πιστοποιεῖται εἰς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἀπολεσθέντος εὐριπιδείου «Ἱππολύτου». Εἰς τὴν λεπτομερῆ ἔρευνάν του ὁ Snell (35 κ.ἑ.), διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν σχέσιν αὐτήν, ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς εὐριπιδείου τραγῳδίας καὶ εἰσέρχεται εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Αἰσχύλου καὶ τῶν λυρικῶν ποιητῶν. Ἀναγκαία πορεία. Διότι γνωρίζομεν ὅλοι, ὅτι ἡ λέξις «*ἀμηχανία*» ἀποκτᾷ ἤδη εἰς τὴν ἀρ-

---

1) Βλ. μόνον τὴν ἐργασίαν τοῦ C. Zintzen, Analytisches Hypomnema zu Senecas Phaedra (Beitr. z. Kl. Phil. I, 1960), τὴν κριτικὴν τοῦ P. Grimal, REA 65, 1963, 210 κ.ἑ., καὶ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ἱππολύτου» ὑπὸ W. S. Barrett, Oxford 1964.

χαϊκὴν λυρικὴν ποίησιν ἰδιαιτέραν φυσιογνωμίαν—ὅπως μᾶς ἐδίδαξε κυρίως ὁ R. Pfeiffer καὶ ἄλλοι μετ' αὐτόν. Ἡ τραγικὴ «ἀμηχανία» τῆς Φαίδρας, συναπτομένη ἀρρήκτως μὲ τὸ ἐρωτικὸν πάθος, ἀποκτᾷ ἐνταῦθα ἠθικὸν εὖρος. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἔρωτος («*πάντων δυσμαχώτατος θεὸς*») «bringt zum ersten Mal den moralischen Kampf im Spiel» (43). Τὸ βασικώτερον στοιχεῖον εἰς τὸν ἀπολεσθέντα «Ἱππόλυτον» εἶναι, ὅτι ὁ ποιητὴς συνάπτει τὴν λυρικὴν «ἀμηχανίαν» τοῦ πάθους μὲ τὴν ἠθικὴν ἀδυναμίαν. Ὁ ποιητὴς—πολὺ πέρα τοῦ προσωπικοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς Φαίδρας—ἐνδιαφέρεται διὰ τὰ προβλήματα καὶ τὰς συνεπείας, ποὺ προκύπτουν, ὅταν εἰς τὴν συμβίωσιν τῶν ἀνθρώπων εἰσχωροῦν λίαν ἀμφίβολα καὶ κρίσιμα πράγματα. Ἔτσι ὁ Εὐριπίδης εἰς τὸ πρόσωπον τῆς Φαίδρας παρουσιάζει διὰ πρώτην φορὰν «ein psychologisches Bild moralischer Schwäche» (51).

Ὁ Snell εἶχε κάποτε τονίσει [1] καὶ ἔκτοτε ἐπανέλαβε μετ' ἐπιμονῆς (ὄχι ἀπολύτως ἐν δικαίῳ) [2], ὅτι ὄχι εἰς τὸ ἔπος ἀλλὰ τὸ πρῶτον εἰς τὴν τραγῳδίαν ὁ ἄνθρωπος δρᾷ μὲ ἀπόλυτον εὐθύνην. Ἀπὸ τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἑξῆς κατέστη συνειδητὸν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι οἱ ἴδιοι εἶναι ὑπεύθυνοι διὰ τὰς πράξεις των. Ὁ Εὐριπίδης ὅμως πρῶτος ἔκαμε τοὺς ἀνθρώπους—ὡς ἐπὶ μέρους πρόσωπα, ὡς ἄτομα ξεχωριστὰ (ὄχι ὡς σύνολον ἀνθρώπων)—, νὰ σκεφθοῦν καὶ νὰ προβληματισθοῦν περὶ τῆς ἰδικῆς των (ὁ καθένας μόνος) ἠθικῆς ἀνεπαρκείας. Περισσότερον καὶ ἀπὸ τὴν Φαίδραν τοῦ πρώτου «Ἱππολύτου» ἡ Μήδεια ἔχει συνείδησιν τῆς ἠθικῆς της «ἀμηχανίας», ἡ δὲ Φαίδρα τοῦ δευτέρου «Ἱππολύτου» ἐπεκτείνει καὶ διευρύνει αὐτὴν τὴν τραγικὴν ἐνόρασιν. Καὶ διὰ τὴν Μήδειαν ἡ συμβίωσις ἔχει τραυματισθῆ καιρίως, ὁ οἰκογενειακὸς βίος ἔχει θρυμματισθῆ. Ἡ Μήδεια δὲν δρᾷ ὅπως ἡ Κλυταιμήστρα τοῦ Αἰσχύλου: δὲν ἐκδικεῖται ἁπλῶς τὸν σύζυγον. Δρᾷ καὶ ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ της. Πρόκειται ἀπολύτως περὶ αὐτοκαταστροφῆς. Καὶ ἡ Φαίδρα καὶ ἡ Μήδεια εὑρίσκονται ὑπὸ τὴν πίεσιν ἑνὸς τρομεροῦ, ἀνιάτου πάθους. Τὸ τρομερὸν ὅμως ἐνυπάρχει κυρίως εἰς τὴν σύγκρουσιν μεταξὺ πάθους («*θυμοῦ*») καὶ λογικῆς («*βουλευμάτων*»), ὅπως ἐκφράζεται εἰς τοὺς περιφήμους λόγους: «*θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων*» (Μήδεια, 1079), τοὺς ὁποίους τόσον ὑπέροχα ἔχει ἑρμηνεύσει καὶ ἀξιολογήσει ὁ H. Diller [3]. Εἰς τὸ αὐτὸ πνεῦμα, γενικώτερον ὅμως, ὁμιλεῖ ἡ Φαίδρα (Ἱππόλ. 380/1:

---

1) Aischylos und das Handeln im Drama (Philologus Suppl. XX / 1, Leipzig 1928). Βλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Das Bewusstsein von eigenen Entscheidungen im frühen Griechentum (Philologus 85, 1930, 141 κ.ἑ.=Gesammelte Schriften, Göttingen 1966, 18 κ.ἑ.).

2) Βλ. A. Lesky, Göttliche und menschliche Motivation im homerischen Epos (SB d. Heidelb. Ak. d. Wissensch., Phil.-Hist. Klasse 1961 / 4), Heidelberg 1961. Βλ. τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Br. Snell, Argumentationen. Festschr. für J. König, Göttingen 1964, 249 κ.ἑ. (=Gesammelte Schriften 55 κ.ἑ.). Γενικῶς περὶ τοῦ θέματος βλ. Α. Δ. Σκιαδᾶ, Ἀνθρωπίνη εὐθύνη καὶ θεία ἐπέμβασις εἰς τὴν πρώιμον ἑλληνικὴν ποίησιν, Ἀθῆναι 1967 (μὲ βιβλιογραφίαν).

3) Hermes 94, 1966, 267—275 (=Kleine Schriften zur antiken Literatur, München 1971, 359—368).

«*τὰ χρήστ' ἐπιστάμεσθα καὶ γιγνώσκομεν, | οὐκ ἐκπονοῦμεν δ'* . . . »). Ἡ περαιτέρω ἑρμηνεία τοῦ Snell, ἰδίᾳ δὲ ἡ εὐφυὴς συσχέτισις μὲ τὴν σωκρατικὴν διδασκαλίαν καὶ ἡ παράλληλος ἐξέτασις τῆς εὐριπιδείου συλλήψεως ἐν συνδυασμῷ μὲ τὸν σωκρατικὸν λόγον, εἶναι ἄριστον δεῖγμα φιλολογικῆς δεινότητος.

***

Πρέπει νὰ τονίσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι τὸ ἀντικείμενον ἐρεύνης, τὸ ὁποῖον ἐπέλεξεν ὁ Snell, παρέχει συχνότατα—ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του—ἀνασφάλειαν καὶ κινδύνους εἰς τὸν ἐρευνητήν. Τοῦτο ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης καλύτερον εἰς τὰ ἑπόμενα κεφάλαια: τὰ ἐρευνώμενα ἔργα ἢ ἔχουν χαθῆ ἐντελῶς ἢ ἐκπροσωποῦνται διὰ πενιχρῶν ἀποσπασμάτων. Εἰς τὸ τρίτον κεφ. ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται μὲ τὴν τραγῳδίαν τοῦ Εὐριπίδου «Ἀντιόπη», δηλ. μίαν ἐκ τῶν τελευταίων τραγῳδιῶν τοῦ ποιητοῦ. Τὸ ἔργον ἔχει χαθῆ. Ὁ φιλόλογος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ στηριχθῇ εἰς πληροφορίας, ὑπαινιγμοὺς καὶ εἰς ἓν παπυρικὸν ἀπόσπασμα. Καὶ ἐδῶ, εὐτυχῶς, βοηθεῖ ἀρκετὰ μία λατινικὴ διασκευή, ἡ «Ἀντιόπη» τοῦ Πακουβίου. (Οἱ φιλόλογοι, βεβαίως, γνωρίζουν καὶ τὴν βοήθειαν καὶ τοὺς κινδύνους τῶν λατινικῶν διασκευῶν). Τὸ δρᾶμα τοῦ Εὐριπίδου εἶναι λίαν ἐνδιαφέρον, διότι ἀναφαίνονται—ὑπὸ νέον φῶς—ἐρωτήσεις γνωσταὶ ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς τραγῳδίας, ὡς λ.χ. τὸ πρόβλημα τῆς διαμορφώσεως τοῦ βίου, τῆς μορφῆς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τὸ θέμα τῆς δυνατότητος τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀξιοποιήσῃ τὰς πνευματικάς του ἱκανότητας. Ὁ Snell ἐξετάζει μὲ προσοχὴν (κυρίως εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ δράματος, ὅπου παρουσιάζεται ἡ συζήτησις μεταξὺ Ζήθου καὶ Ἀμφίονος, εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου) τὸ θέμα—καὶ ἀπὸ τῆς ποιητικῆς σκοπιᾶς καὶ ἀπὸ τῆς φιλοσοφικῆς—καὶ καθορίζει ἑρμηνευτικῶς τὰς δύο βασικὰς μορφὰς «βίου»: τὴν «*vita activa*» (πρακτικὸς βίος) καὶ τὴν «*vita contemplativa*» (θεωρητικὸς βίος).

Εἰς τὸ τέταρτον κεφ. ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται μὲ ἓν «einzigartiges Satyrspiel» —διὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὸν ἐπιτυχῆ χαρακτηρισμὸν τοῦ συγγραφέως—, ὄχι καὶ τόσον οἰκεῖον εἰς τοὺς φιλολόγους. Πρόκειται περὶ τοῦ σατυρικοῦ δράματος «Ἀγὴν» τοῦ ποιητοῦ Πύθωνος. Τοῦ δράματος τούτου ἔχουν σωθῆ μόνον 18 στίχοι [1]. Ὀρθῶς τοποθετεῖ ὁ Snell τὸν χρόνον διδασκαλίας τοῦ ἔργου εἰς τὸ ἔτος 326 π.Χ., ὅτε ὁ «Ἀγὴν» ἐπαίχθη εἰς τὸ στράτευμα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ὡς πρὸς τὰς πηγὰς καὶ τὰς ἐπιδιώξεις τοῦ ἔργου κατατοπίζει ὁ συγγραφεὺς πλήρως (121 κ.ἑ.), ὀρθῶς δὲ καθορίζει τὴν πολεμικὴν κατὰ τοῦ Ἁρπάλου καὶ συνδυάζει τὸ πρόσωπον τοῦ δράματος (Ἀγὴν) μὲ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου ἡ ἀττικὴ τραγῳδία οὐσιαστικῶς ἀπέθανεν. 30 ἔτη περίπου μετὰ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐμφανίζονται ἀξιόλογοί τινες ποιηταί: ὁ Καρκίνος, ὁ Ἀστυδάμας, ὁ Χαιρήμων, ὁ Θεοδέκτης. Τῶν ποιητῶν τούτων μᾶς ἔχουν σωθῆ τίτλοι ἔργων καὶ πενιχρὰ ἀποσπάσματα. Ἐξ ὅλων ὅμως τῶν τραγῳδιῶν, ποὺ

1) Ὁ ἐνδιαφερόμενος τοὺς εὑρίσκει εἰς τὴν τελευταίαν ἔκδοσιν ὑπὸ W. Steffen, Satyrographorum Graecorum Fragmenta, Poznan 1952, 251 κ.ἑ. καὶ παρὰ Snell.

ἀνήκουν εἰς τὸν 4ον αἰ., μόνον μιᾶς ἠμποροῦμεν νὰ ἀποκτήσωμεν σαφῆ εἰκόνα. Αὕτη εἶναι ὁ «Ἕκτωρ» τοῦ Ἀστυδάμαντος. Μὲ αὐτὴν τὴν τραγῳδίαν ἀσχολεῖται εἰς τὸ τέταρτον κεφ. ὁ Snell (138 κ.ἑ.), χρησιμοποιῶν τὴν γνωστὴν φιλολογικὴν δεξιοτεχνίαν του καὶ τὸν γοητευτικὸν τρόπον παρουσιάσεως τῶν προβλημάτων.

Τὸ τελευταῖον κεφ. (170 κ.ἑ.) ἔχει ὡς θέμα ἓν ἑλληνιστικὸν δρᾶμα. Εἶναι πολὺ περίεργον τὸ γεγονός, ὅτι, ἐνῷ ἀπὸ παραγωγὴν 450 περίπου ἐτῶν (δηλαδή: ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου μέχρι τοῦ Σενέκα—1ος αἰ. μ.Χ.) ἐλάχιστα μόνον ἀποσπάσματα ἔχομεν, τὸ μεγαλύτερον—ἐκ 269 στίχων—προέρχεται ἀπὸ ἓν ἰδιότυπον ἔργον, τοῦ ὁποίου ἡ παράδοσις ὀφείλεται μᾶλλον εἰς θέμα τύχης: ὁ ἱστορικὸς Ἀλέξανδρος Πολυΐστωρ (1ος αἰ. π.Χ.) ἀντέγραψεν ἀπὸ τὸ ἔργον αὐτὸ τοὺς στίχους ἐκ προσωπικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔλαβον τοὺς στίχους οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας: ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ Εὐσέβιος.

Τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι «Ἐξαγωγή» [1]. Θέμα: ἡ ἔξοδος τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Κεντρικὴ μορφή: ὁ Μωυσῆς. Ὁ ποιητὴς ὀνομάζεται Ἐζεκιὴλ καὶ εἶναι Ἰουδαῖος. Ὁ χρόνος τοῦ δράματος πρέπει νὰ καθορισθῇ μᾶλλον εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Πτολεμαίου Γ' τοῦ Εὐεργέτου (246—222). Τὸ ἔργον ἐχωρίζετο πιθανώτατα εἰς 5 πράξεις, ἡ δὲ κορύφωσις τῆς δράσεως (δηλ. ἡ «ἔξοδος») ἦτο εἰς τὴν 4ην πρᾶξιν.

Ἡ ἰδιαιτέρα προσφορὰ τοῦ Snell ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι οὗτος τοποθετεῖ τὸ ἔργον ἁρμονικῶς μέσα εἰς τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος, συνδέει αὐτὸ μὲ τὴν παραγωγὴν τῶν μεγάλων τραγικῶν καὶ τὸ ἐντάσσει εἰς τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν καὶ τὸ πνευματικὸν κλῖμα τῆς ἀρχαιότητος. Ὀρθῶς τονίζει ὁ συγγραφεὺς (185), ὅτι ἡ βασικὴ ἰδέα τοῦ δράματος καὶ ἡ ἑρμηνεία τῆς ἱστορίας εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἰουδαϊκαί: ὁ θεὸς ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον συνεχῶς πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἄγει τὸν λαόν του εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας. Ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἑλληνικὴν τραγῳδίαν. Βεβαίως πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι διὰ τὸν Ἐζεκιὴλ ὑπάρχει τὸ πρότυπον τῆς Π. Διαθήκης. Ὅμως, ὄχι μόνον εἰς τοὺς Ἕλληνας τραγικούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἱστορικοὺς εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστος καὶ ξένη ἡ ἰδέα, ὅτι μία θεότης κατευθύνει βάσει ἑνὸς σχεδίου τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ὁδηγεῖ εἰς ἓν ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένον «τέλος». Εἶναι ἐν τούτοις τόσον περίεργος, ὅσον καὶ ἐνδιαφέρουσα, ἡ διαπίστωσις, ὅτι καὶ εἰς τὸ ρωμαϊκὸν ἔπος ἐμφανίζονται παρόμοιαι ἰδέαι (Ναίβιος, Ἔννιος, Βεργίλιος). Διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἱστορικούς: Ὁ Ἡρόδοτος, ὡς γνωστόν, θεωρῶν τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἱστορικὴν συνέχειαν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ὡς σύνολον, πιστεύει «daß das Grosse aus dem kleinen hervorgeht, daß Grosse aber wieder klein wird» (190). Διότι ὁ Ἡρόδοτος ἑρμηνεύει τὸ νόημα τῆς ἱστορίας κατὰ τὰ βιολογικὰ πρότυπα: ἡ ἱστορία εἶναι μία συνεχὴς αὔξησις (γένεσις) καὶ φθορὰ

1) Βλ. τὴν διδακτ. διατριβὴν τοῦ Jos. Wieneke, Ezechielis Judaei poetae Alexandrini fabulae quae inscribitur Ἐξαγωγή fragmenta, Münster 1931.

(θάνατος). Ὁ μέγας Θουκυδίδης ἐγκαταλείπει συνειδητῶς τὴν μυθικὴν ἢ μεταφυσικὴν ἑρμηνείαν τῆς ἱστορίας : ἱστορία, κατ' αὐτόν, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα καλοῦ ἢ κακοῦ ἀνθρωπίνου σχεδιασμοῦ (λ.χ. Περικλῆς). Συγχρόνως ὅμως ὁ Θουκυδίδης προχωρεῖ περαιτέρω μὲ τὴν ἐρώτησιν : διατί οἱ ἄνθρωποι καταντοῦν εἰς στενὰ ὅρια σχεδιασμοῦ καὶ προοπτικῶν ; Ὁ ἰδιότυπος κανών, τὸν ὁποῖον ὁ Θουκυδίδης ἀφίνει νὰ διατυπωθῇ εἰς τὸ ἔργον του, εἶναι : «Wer Erfolg hat, überschätzt seine Möglichkeiten und wird blind gegenüber den Realitäten» (192). Ἑπομένως, ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι εἶναι καὶ παραμένουν ἔτσι, θὰ συμβαίνῃ τὸ ἴδιο πρᾶγμα. Τὰ ἀνωτέρω ἀποδεικνύουν, πόσον ἔξω τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ εὑρίσκεται ὁ Ἐζεκιὴλ εἰς τὸ δρᾶμα «Ἐξαγωγή».

Εἰς τὸ ἐπίμετρον τοῦ βιβλίου περιέχονται σκέψεις, ἑρμηνεῖαι καὶ παρατηρήσεις κριτικῆς φύσεως εἰς τὸ κείμενον τοῦ παπύρου τῆς Φλωρεντίας, ποὺ περιέχει τοὺς «Μυρμιδόνας» τοῦ Αἰσχύλου. Τὸ κείμενον, μὲ τὸ πλούσιον κριτικὸν ὑπόμνημα, εἶναι ἓν τμῆμα αὐστηρᾶς φιλολογικῆς κριτικῆς μέσα εἰς τὸ ὅλον ἔργον. Ὁ αὐστηρὸς φιλόλογος καὶ ἐκδότης ἐμφανίζεται τώρα πλήρως ἐνώπιόν μας. Ἓν συνοπτικὸν καὶ ὡραῖον κεφάλαιον περὶ τῆς «Μηδείας» τοῦ Νεόφρονος κατακλείει τὸ ἔργον τοῦ Snell. Ὁ μονόλογος τῆς Μηδείας μὲ τὴν προσφώνησιν πρὸς τὸν «*θυμὸν*» (ἀπ. 2 : «*εἶεν· τί δράσεις θυμέ ;*» κτλ.) ἀποτελεῖ τὸ βασικὸν σημεῖον τῆς ἑρμηνείας. Μία σύγκρισις βεβαίως μὲ τὸν Ὅμηρον (πβ. υ 18 : «*τέτλαθι δὴ κραδίη*») καὶ τὸν Ἀρχίλοχον (πβ. ἀπ. 67α D.) καθίσταται ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναγκαία.

Ὁ ἀναγνώστης μὲ εὐγνωμοσύνην, εὑρισκόμενος εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου, σκέπτεται, ὅτι πλεῖστα ἔμαθε, πολλὰ εἶδε μὲ νέον βλέμμα, ἀρκετὰ ἐνεθυμήθη καὶ συνεχῶς εἶχε τὴν αἴσθησιν τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ἀγρυπνίας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ὑπευθυνότητος.

Α. Δ. ΣΚΙΑΔΑΣ
Ἐντεταλμένος ὑφηγητὴς Πανεπιστημίου

***

HANS DILLER, **Kleine Schriften zur antiken Literatur** (Herausg. v. H.-J. Newiger und H. Seyffert). München 1971 (Verlag C. H. Beck). Σελ. VII+646.

Ὁ ἐξαίρετος τόμος, ὁ περιέχων μικροτέρας μελέτας τοῦ καθηγητοῦ H. Dillar, ἀναφερομένας εἰς τὴν ἀρχαίαν Γραμματείαν, ἐξεδόθη ὑπὸ δύο μαθητῶν τοῦ συγγραφέως ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς 65ης ἐπετείου τῶν γενεθλίων αὐτοῦ [1].

1) Συγχρόνως ἐκυκλοφορήθη ὑπὸ τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου De Gruyter ἐν Βερολίνῳ ἄλλος μέγας τόμος ὑπὸ τὸν τίτλον : «Kleine Schriften zur antiken Medizin». Ὅσοι γνωρίζουν —καὶ τὸ γνωρίζουν ὅλοι οἱ φιλόλογοι—, τί προσέφεραν αἱ ἐργασίαι τοῦ H. Diller εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀρχαίας ἰατρικῆς, κατανοοῦν τὴν σκοπιμότητα καὶ τὴν ἀναγκαιότητα ἐκδόσεως εἰδικοῦ τόμου, περιέχοντος τὰς ἐργασίας αὐτάς.